

մանակաչրջանին, երբ այսպիսի ձեռնարկ մը կատարուած ըլլայ, եւ ոչ ալ այն դժին, որուն ճշգրտութեւ հետեւած ըլլայ այդ ձեռնարկը. եւ երկրիս պարբերական զբաւումներն ու կորուստները չեն պարզեր այս խընդիրը: Դիւրաւ կը հասկցուի թէ Հոռոմայեցիք կասած ըլլան կառուցանելու հրատապ երկնքի մը տակ եւ անարժէք հողի մը վրայ, 600 մշոնէ աւելի երկայն պատուար մը, կըրկինը Հոննոսի եւ Վերին-Դանուբի Սահմանապարկէնին (limes): Կրնան այն զաղափարն ալ յղացած ըլլալ թէ իրենց Տէրութեան իրական եզրը պէտք էր փնտռել աւելի անդին եւ այս Տիգրիսն ըլլալու էր. եւ թէ սպասելով այս ճակատագրական աշխարհակալութեան՝ վարձկան առնուած Սարակինոսները բաւական էին պաշտպանելու իրենց նահանգները՝ ցիրուցան սփռուած պահակազօրաց ջնակցութեամբ:

Թողունք այժմ մէկզդի սահմանազլխոյ
զիժն իւր խիստ իմաստով. յայտնի է թէ
Հոռմայեցիք շինած են Ասորիքի եւ անոր
մերձակայից կողմերը բազմաթիւ զինուորա-
կան զորքեր եւ ամրութիւններ. հարկ չկայ
ըսելու թէ ասոնք անկանոն կերպով իրարմէ
հեռու անջրպետուած էին, երկրին բնութեան
եւ նոյն իսկ վայրկենին պիտոյից համեմատ²⁷ :

Գ. Լ. ՈՒԽ Բ:

Զինուորական ֆարտէսը . բաժանում նւիրոց .
Աղբիւրներ : Նորագոյն հետազոտութիւնք :

Օղտակար չեմ համարիր հոռմէական եւ
բիւզանդական շինարարութեան ընդհանուր

27 Aug. Brinkmann, Der römische Limes im Orient, (Bonner Jahrbücher, XCIX (1896, p. 252—257). յաջողակութեամբ քանի մը մանրամասնութիւններ քաղած է Աղեքսանդր Ակիւմետոս տարրային Վարդէն, որ Հիմնադիրն է վանական կարգի մ'որոշին անդամները զիրար կը փոխանակէին կարգաւ զիշեր որ ցերեկ անդադար փամեղութիւն կատարելու համար: Այս Վարդէս, զոր իւր աշակերտնէն ինչ մէկն է մեղի (Acta SS., Յունուար, Ա, էջ 1018): Հոն կը պատմուի թէ Նդնակացն իւր աշակերտներով կը թափառէր արքայական անապատին մէջ (իբր 420—425ին) սաղմոսերգելով ամբողջ Սաիմանց (limes) երկայնութեանը: Սկսած էին սովատանք բլլալ, երբ հանդիպեցան հռոմէացի տրեբուններու եւ զինուորներու, որունք խնդրեցին իրենց զգեակները (castella) գալ: «Վասն զի հռոմայեցոցն եւ Պարսոց սահմանադիտոց վրայ կան զգեակներ՝ բարբարոսաց զէմէ, իբրամէ տասէն միջէն քսան մղոն հեռաւորութեամբ»։ (անդ, Գ, էջ 1025): Այս տեղեկութիւնը կ'արժէ թեքելս միայն Պարսիկ արքայէ մինչեւ Եփրատ եղած հատուծարմանին համար:

սկզբանց անդրադառնալ հոս, որմէ հետէ
կայնա¹ եւ Դիհլ² այն մասին վերջնական հա-
մառօտադծեր տուած են մեզի: Միեւնոյն կի-
րարկութիւնը կրնայինք ընել արեւելեան եր-
կիրներու համար: Հոն կարելի պիտի չըլլար
ամենախիստ խտրական դանազանութիւն ընել
այն պատնիշադրծութեանց միջեւ, որոնք
կը նշանակուին բառերովս՝ դղեակ (castel-
lum) բուրդ (ամուր, burgus), եւ աշտա-
րակ (turreis մահարձան եւն): Նոյնպէս հոն
ալ պիտի նշմարէինք թէ նախադասութիւն
կը տրուէր կենդրոնական զիւրքերուն հար-
թալայր դաշտերու մէջ քան թէ տիրող լեռ-
նակատարներու վրայ. — թէ շատ տարա-
ծուած էր նոյնպէս խիպարով որմալիցքի
գործածութիւնը՝ երեսները գրուագելով, եւ
ծածկուած ու կամարակապ փողանցքեր ու
պարխապներ, որոնք պատկուած էին չրջա-
դարձիկ ճամբով մը. — թէ միեւնոյն սովոր-
ութիւնը կար ներքնամբոց մը կամ միջնա-
բերդ մը կազմելու յետին դիմադրութեան
համար. — եւ միեւնոյն հողացողութիւնը՝
պարէնաց պահեստներու եւ ջուր շտեմարա-
նելու ամբարներու մասին: Հազիւ թէ պէտք
ունենամ աւելցնելու թէ դիւսաւորաբար դետ-
նին ձեւերն՝ ամբուլթեան մը կ'ընծայէին իւր
սեպհական կերպարանքը. բայց երբ անոնք
այսպիսի կերպաւորութիւն մը ստիպողա-
կան չէին ընել, այն ատեն սովորաբար կ'ըն-
տրուէին հոռմէական հին բանականութեան
կանոնաւոր տրամադրութիւնները, ինչպէս կը
վկայեն Ապամէա, Սուրա, Սերգիոպոլիս
եւն: Պիտի տեսներք թէ առաջին երեք դարե-
րէն շատ ցանցաւ հետքեր միայն կան, այն
փոփոխութեանց եւ նորոգութեանց պատճա-
ռաւ, որ յաջորդ ժամանակաց մէջ այնչափ
յաճախ կատարուած են. կրնային նոյն իսկ,
կարծեմ, իբր կանոն մը հաստատել թէ աւե-
րակացմեծագոյն մասը Յուստինիանու ժա-
մանակաշրջանէն են:

Համառոտագծեցիրնք նոյնպէս Արեւելքի
բանականներուն գործը, այն է՝ պահպանել
Արարիւմ եւ իւր կարաւանները նարազացի
հուզկահայրներու հինահարութիւններէն, եւ
պաշտպանել մամուլի երկիրը Պարթեւաց
կամ Պարսից ղէմ: Բայց այս վերջնոյս յար-

¹ Cagnat, *L'Armée romaine d'Afrique*, p. 674 ff.

² Diehl, L'Afrique byzantine, Paris 1896, p. 138 ff. *Տես զարձեալ քիչ զքրք ծան.* 30:

ձակունները կրնային կատարուիլ միայն
ծայրագոյն հիւսիսակողմը. եւ ասկէ կը հե-
տեւի թէ հոն միայն կը պատշաճէր կանդնել
նշանաւոր բերդեր, որպէս զի կարենան դի-
մադրել բազմաձեռն ու կազմակերպեալ բա-
նակներուն, որոնք ամբաքանդութեան ամէն
կարեւոր միջոցներն ալ ունէին: Աւելի հա-
բաւակողմն Արարացոց դէմ, որոնք ուրիշ
բան չէին ձեռնարկեր բաց ի անկէ, զոր
այսօր հեծեալգործւ հրոսում կը կոչեն, կը
պահանջուէր ամէնէն աւելի պահակերաց շա-
րայարութիւն մը եւ գիտարան-պահակներու
յաջող ընտրութիւն մը³: Վաչկարնակները
չահ մը չունէին կարեւոր քաղաքները գրա-
ւելու, ուր չէին կրնար գլխմանալ: Եւ 2 դա-
րուն Պրոկոպիոս մինչեւ անգամ կ'ըսէ թէ
ասոնք չէին հիտեր անգամ յարձակիլ քա-
ղաքներու վրայ, տղմէ պատուար մը զանոնք
կը կասեցնէր⁴: Ասոնց համար կարեւորը ո'չ
թէ աշխարհակալութիւնն էր, այլ կողո-
պուար:

Յատուկ իմաստով Ասորիքը
արեւելեան կողմէն կը սահմանադոճէր Նի-
րատով, որ մեծայաղթ դէտ մըն է մանա-
ւանդ իւր գետայուզիչ յորդութեանց ժամա-
նակ, — հինք արդէն վայն համեմատած էին
նախ, — հինք արդէն ⁵ — մինչդեռ ջրերու նուագու-
նէլութի հետ — մինչդեռ ջրերու նուագու-
թեան ժամանակ շատ տեղ ծանծաղ է : Սա-
կայն անոր ողորդումներն ալ ընդհանուր չեն
կրնար ըլլալ ⁶, վասն զի անոր ափերն ալ
փոխնիփոխ կարգաւ տափարակ են եւ սե-
պաբերձ : Արշաւողի մը համար գետն անց-
նելու կը բռնէր ընտրել յարմար տեղն ու ժա-

3 ԱՌ. Մարկեղ. ԺԴ, 8, 13: «Արարիա ճոխ
մութեամբ լեցուած վաճառատեղեաց, ամբողջին
դերու եւ գղեակներու, զորոնք դրացի ազգաց աս-
տակներ վանելու համար հոգա-
ծիւնը կապեցած է յարմարագոյն եւ անբոյժ կե-
տի վրայ»:

4 Պրոկոպ. վասն Շիրի Բ 9, 32
նոսք ի բնէ անկարող են պարսպամարտելու. եւ եթէ
անհախ՝ ամենազոյգն պարթևացիս արձակման»:

այսպէս հանդիպի
իսկ կառկէն արգելի կ'ըլլայ անոնց յարձակումը։
5 Սուլեյման, էջ 156, հրատ. Մոսկւան. «Տեխնիկա»
Միջպաշտպան կը պարտաւորացնէ իւր ողորդման տարեւոր
յորդով. թեւաւոր, նման եօթիկոյսական հռոմեաց, հողերը
Թանաթով... նոյն ժամանակներն երբ Նեղոս ալ կը
յորդի»։
Հ. Գառնին յէջ Բարեւոյնի ընտ-

6) Խննդարձագրոյն ընթացքին մէջ իմ հաստատուեալ կէտերէն խնամ տարած էին տականք վրայ հաստատուեալ սահմանքներ, որոնք թափախուի կողմէն ուղղուած չէին, եւ որոնք թափախուի կողմէն ուղղուած չէին, իսկ եղանակը որ տարաբաղումներ չկային, իսկ իսկականութեամբ մը պատահականութեամբ չէին (Ամմ. Մարկել. ԻԳ, 1, 11):

մանակը⁷ : Համառօտ ըսելու համար Եփրատ
կրնար քաղաքական սահմանագիծ մը ըլլալ,
բայց ոչ արգելիչ պատուար մը :

Գեոտս նոյն իսկ զինուորական ուղի մըն է, արշաւանքի ճամբայ մը: Երկու անապատային երկիրներուն՝ Արարիոյ եւ Ստորին-Միջագետաց մէջ՝ ջրոյ այս երկզը երեւան կու գայ միանգամայն թէ՛ իբր պարենաւորման միջոց մը չուող բանակի մը համար, միակերպ հարթավայրի մէջ լիահարթ բացուած ճամբայ մը եւ թէ՛ վերջապէս միշտ դիւրին անցք մը սակաւասոյղ նաւերու՝ ինչպէս էին այն ժամանակի նաւերը:

Ուստի կարեւոր էր գետափերն ամրաց-
նել զղեակներով (castella) եւ զօրանխտե-
րով. Կախուրդ բնակիչներ հոն երբեք չէին
պակսիր: Պարթեական հանգրուանաց (σιρό-
θμοι Παρθοιοί) զօրոնք մի առ մի կը թուէ
Խսիզորոս Քարակացի, մէկ մեծ մասը խիտ
առ խիտ նստած են Եփրատայ փոխնց վրայ:
Այս ամբողջաց (ὁχρῶματα) մէկ մասը մինչեւ
անգամ գետին ծոցն էին, այսինքն՝ խոնար-
հագոյն ընթացքին մէջ գտնուած կղզիներու
վրայ, ոչ շատ հեռու այն կողմէն՝ ուր գետս
Տիգրիսի կը մերձենայ: Այն կողմը հոսանքն
ալ լայն ըլլալով՝ այսպիսով աւելի լաւ կը
հսկուէր ամբողջին վրայ: Կղզեակ մը շատ
կարեւոր բան մը չէր, որ արշաւող մը դայն
աշխարհակալէ, բայց պահպանելու համար
օդառկար էր անոր ոտիսին, եւ տէրութեան
գանձերն այն տեղ կը պահուէին⁸: Պարսիկ-
ներն ալ հետեւեցան Պարթեաց օրինակին,
եւ Ղուկիանոս կոմսը 363ին պատերազմին

7 Յիշելու էնք այն բազմաթիւ տեղերն, ուսկից
կրնար գետնացքը կառարարելի (Ռիդգէյն, Աշխ. Ժ, էջ
984—1003)՝ Կապիստան, Սամոսան, Չիգիւս, Նի-
կիփորիւմ, Կիրկեսիւմ։ ապահովապէս պէտք է ա-
ւելցնել՝ Թափասակ, Կէկիլիանա։ Այս վերջին կայսրնքս
քիչ մ'աւելի հիստաակողմէն գետն կը կարէ, այն
ուղիգիծը՝ զոր Կառքիքէն Բարեկոյն երթալուն իր նա-
նակէ Սարաբոն (ժռ. 1, 27, էջ 748 Ը)։ Խոսքով գետն
անցաւ Որբանէսի մօտ, կը զոյր Պրսկապոսն (ՊՊ. Բ. 12,
4) 40 ստատ հնուտ կը դնէ Բարբարիտսէ (հիւրիս
թէ հարսւ։ յամենայն զգնի՝ աղբի Մեսկէնէ տեղւոյ
մօտեք)։ Արարացի էւ նորագոյն ուղեւորներն ալ
կըրնապէս գտած են նաեւ ուրիշ հունիւր կամ ծան-
նաւորէն (հմմտ. Regling, անդ, էջ 475—476)։

8 Müller, Geogr. Graec. min. I. p. 247. —
Շատ անգամ բանակցական տեսակցութիւններ եղի
ունեցան Հռոմէացի զօրավարի մը եւ արեւելեան վե-
նայականի մը միջեւ այս կղզիներու միջոյ զրաջ-
(այսպէս՝ Ալկուոտտոսի առին վէլլ. Պարտրիկոս, Բ,
101)։ Ուրիշ տեսակցութիւն մ'ալ՝ որ նուազ խորհր-
դանշան չէ, կատարուեցաւ Տրիերիոսի առին՝ Արտա-
ւանդի եւ Վիտելիոսի միջեւ, նաեւ կամարբի մը միջ-
եւոր (Զոպոպոս չէ. ԺԲ, 102)։

